

מחול יהודי בראי הדורות עיונוע כנאו ועיונו מטוע II

המחול ביהדות איטליה בתקופת הרנסאנס ולאחריה

מאת צבי פרידבר

תקופת הרנסאנס באיטליה (המאות ה-14-16) ותרבותה, לא פסחה על קהילות היהודים שם. השפעתה על חיי החברה היהודית בזמנה,

והרבה מעבר לזמנה, היתה בעלת משמעות גדולה ביותר בעיצובם של חיי התרבות, החברה וחיי המחול בכלל זה. השפעת הגומלין של יהדות זו על קיבוצים יהודיים קרובים ורחוקים, היתה אף היא משמעותית במיוחד בעיצובם של חיי המחול, בקרב רבים מקיבוצי היהודים שבאיזור אגן הים-התיכון המזרחי, שעוד נעמוד עליה בהמשך.

הרנסאנס התרבותי שעבר על יהדות איטליה לא בא על חשבון התרבות המסורתית, אלא נוסף אליה. על לימודי הקודש שלא הוזנחו הוסיפו לימודי חולין, שכללו, בין היתר, את לימוד השפות הלטינית והאיטלקית, שיעורי דקדוק וקליגרפיה, ובשטח האמנות גם לימודי משחק, מוסיקה ומחול. רק לעתים רחוקות קרה, שנער יהודי החל את לימודי המוסיקה והמחול לפני שנכנס ללמוד במסגרת תלמוד התורה.

ביהדות איטליה התפתחו חיי המחול בשני מישורים שונים, שבאו לידי ביטוי בשני ענפיה של אמנות המחול: המחול החברתי והמחול האמנותי. דווקא במחול האמנותי, שהיה חדש יחסית בקרב היהודים, תפסו אמנים יהודיים מקום נכבד ביותר, לא רק בין אחיהם, אלא בעיקר בקרב שליטי הארץ ואציליה - אשר טיפחו בחצרונתיהם חיי תרבות רחבים ביותר - ובעולם האמנותי בכללותו. יתרה מזו, הרקדן והכוריאוגרף גוליילמו אבריאנו (בנימין-העברי - המאה ה-15), מהעיר פסארו, היה ידוע ביותר באמנותו והוזמן להכין הופעות רבות בחצרות שליטים שונים. גוליילמו אף נחשב כאחד מאבות אבותיה של תורת הבלט הקלאסי. (1)

אבריאנו היה מודע למוקשים המוסריים הרבים, הטמונים בהתעסקות במקצועו, ואף התריע ונדרש לכך בספרו, בזו הלשון: "ללבבות הנדיבים, האוהבים את אמנות, הריקוד ולנשמות האצילות, שמן השמים חוננו אותן בזיקה אליה, ולא חיבה חולפת בלבד, בשבילם אמנות זו היא עניין של אהבה רבה, השונה לחלוטין ומנוגד מעיקרו לבני ההמון השפל העוסק במלאכות שלעיתים קרובות כל כך הופכים, בשחיתות רוחם ופחיתות שכלם את האמנות החופשית הזאת ומדע נקי זה לעניין של הבל, ולעתים קרובות עוד יותר, בתאוותם הנפשית, המתעטפת באיצטלה של צניעות, עושים את הריקוד מעין סרסור לדבר עבירה". (2)

דברי אזהרה אלה, של גדול מורי הריקוד היהודיים של זמנו, היה להם על מה להסתמך. יעידו על כך ההתראות ההולכות ונשנות בתקנות הקהילות, הפזירות בספרות הרבנית בת תקופה ולאחריה. אזהרות אלה מופיעות בתדירות גוברת במאות השש-עשרה, השבע-עשרה, ואף המאה השמונה-עשרה, והן באו בעקבות התפשטות תופעות המחול בחייהן החברתיים של רבות מקהילות ישראל. מפגשי מחול חברתיים הביאו לא אחת את משתתפיהם לעבור על נוהגי המוסר המקובלים ביהדות, ועל כך יצא קצפו של המימסד הרבני.

עד כמה נפוצה היתה ההתעסקות בריקודים בקרב יהדות זו תעיד העובדה, שבתהלוכות

חגיגת הנישואים המפורסמת של פרדיננד מלך אראגון עם איזבלה מקאסטיליה, שנערכה בעיר פאלרמו שבסיציליה בשנת 1469, השתתפו לא פחות מארבע מאות רקדנים יהודים צעירים. להיטותם של בני סיציליה לעניין הריקודי כחלק מהווי חייהם החברתיים, הביא את קהילת העיר sciacca לצעד חסר תקדים. הם השיגו צו מלכותי מיוחד, המתיר להם לערוך ריקודים של גברים ונשים יחדיו, למרות החרם מטעם הקהילה, שהיה קיים בנדון. (3)

התעסקות אינטנסיבית זו במחולות, הן בחיי החברה והן בתחום האמנות, הביאה עמה את הצורך בלימוד מסודר של הריקודים משני הסוגים כאחד. דבר זה הצריך, בסופו של דבר, גם את הקמתם של מוסדות, בהם ילמדו את תורת הריקוד, שלא לדבר על התפשטות לימוד הריקודים במסגרות פרטיות, כגון בבתי העשירים והאצולה היהודית, ששכרו לעצמם מורים פרטיים למחול. מצב זה עורר גם את שאלת מעמדו של המורה לריקודים. כדי

מופע יהודי פסארו: מלכת שבא 1475

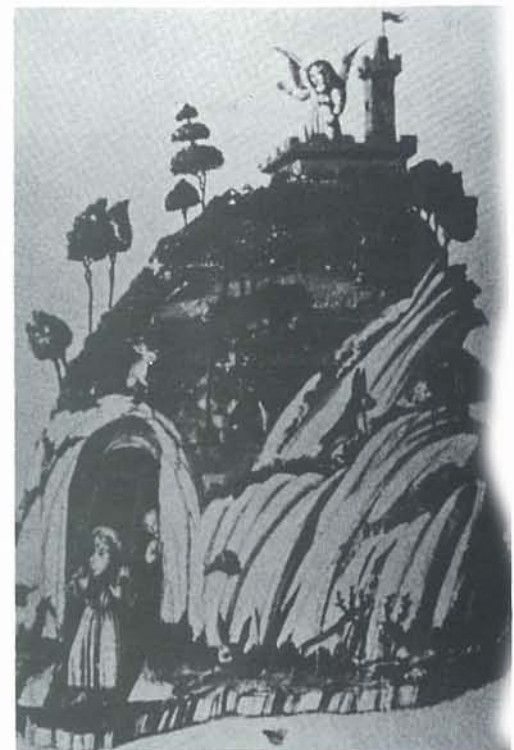
לעמוד על תופעת קיומו של "המורה לריקודים", שהיתה נפוצה ביותר, נדון כאן בהופעתו של ה"מורה לריקודים" בקהילות יהדות איטליה. רק במסגרת חיי החברה היהודית, ולא בהופעותיו במסגרות האמנותיות כרקדן, ככוריאוגרף וכמורה לריקודים בחצרות האצולה הנוצריות. למרות שהיתה ללא ספק השפעת גומלין בין הופעותיו החברתיות והאמנותיות, הן בעבודתו המקצועית והן באישיותו - בשני התחומים הנבדלים זה מזה באופן בולט.

נביא רק דוגמאות מספר, שתצבענה על חיי המחול המפותחים בחברה היהודית שבאיטליה ועל מקומו הנכבד של ה"מורה לריקודים" במסגרת זו.

דוד הראובני, שביקר בעיר פיזה בשנת 1524, התארח בביתו של ר' שמואל נסים, אישיות רבנית דגולה. בית שהיה, כנראה, למרות

מעמד בעליו ומוצא אשתו, פתוח לרוח הזמן. כלומר, עסקו בו באומנויות המחול והמוסיקה, והן מתוארות בפי הרובני במלים הבאות: "ויביום התעניו הגדולות היו באים בכבוד בבית ר' יחיאל ואשתו ושמה דיאמנט תמ"א, והיא בת מר' משולם מוויניצ'א ותבוא לפני מרת שרה ובתה לאורה ובחורות אחרות, והיו מרקדות בחדר אשר אני בו. ואמרו לי: ובעבור כבודך ובעבור ילך ממך היגון ותהא שמח מפני התעניו נחנו באות והן שאלו אותי: יש לך תענוג בקול הכנור והרקוד אשר בפניך? (4).

ר' יהודה אריה ממדינה (1571-1648), מרבניה החשובים של מוונציה בדורו, עיר שחי בה יחדיו יהודים "רומאים" (משמע צאצאי הגולה של בני חורבן הבית השני), ספרדים ואשכנזים, מספר לנו בספרו האוטוביוגרפי "חיי יהודה", כי בצעירותו למד: "גם לנגן, לשיר, לרקוד, ולכתוב לאטין (לטינית) למדתי מעט". (5). והוא מתפאר בבני משפחתו, שהיו ביניהם גם מורים לריקודים. על גיסו הוא כותב: "דעתו מעורבת לכל

מופע יהודי פסארו: הר היהודים, 1475

הבריאות, יודע נגן, זמר וריקוד, ומשא ומתן, וחכמה וספר". ועל חתנו הוא כותב: "ועשה לו בית והנה הוא הולך בתומו במלאכתו, ללמד לרקד ולנגן, אכן תורתו לא הניח והולך טוב בלימודים, נאה דורש ונאה מעיין". (6).

החיים החברתיים-תרבותיים ובתוכם חיי המחול, פרחו בגיטו של ונציה באותם זמנים. נערות, במיוחד ממוצא ספרדי, קיבלו שיעורי מחול ומוסיקה אצל מורים יהודיים. בבתי הספר למחול שנהלו על-ידי מורים יהודיים, ביקרו אף תלמידים נוצרים. הדבר היה לצנינים בעיניהם של הרבנים ושל השלטונות המקומיים כאחד, וב-1643 נסגרו, לפי הוראת השלטונות, כל בתי הספר לריקוד ושירה, שנהלו בידי יהודים.

בשנת 1697, כאשר נפרצו גדרות חיי המותרות בצורה קיצונית ביותר בקרב יהודי ונציה,

אסרו פרנסי הקהילה שם להעסיק מורים לריקודים בבתייהן של כלות, לפני החתונה ולאחריה.

יש לראות בהעסקתם של מורים לריקוד בבתי כלות לפני חופתן וכנשים נשואות, את הכנתן והכנסתן לחיי החברה הרב-גוניים, שהריקוד תפס בהם מקום לא מבוטל. ריקודים אלה, שדרשו את השתתפותן הפעילה של הנשים, הביאו לצורך במורים לריקוד.

על מקומו של המורה לריקודים ומעמדו בחיי החברה היהודית, נוכל ללמוד מן היחס כלפיו בהסכמות של קהילות נוספות. בקהילת מנטובה, למשל, היה יחסם של פרנסי הקהילה לריקודים מעורבים ולריקודים בכלל, נתון לשינויים. הקלות והחמרות שימשו בערבוביה בתקנות הקהל. הנטיה להחמיר לא עמדה בדרך כלל במבחן המציאות, מאחר ורוב הציבור לא יכול היה לעמוד בגזירה זו. כך נאלץ בשנת 1687 ר' משה זכות (1620-1697) להיעתר לבקשת הקהל ולהקל באיסורים שהוטלו על הריקודים המעורבים, ולו בטקסי החתונה בלבד. וזו לשון הפניה רב: "ביום ד', ט' באפריל תמ"ז לפר"ק (לפרט קטן 1687) אשרנו והסכמנו לחלות בני כמוהר"ר, (כמורנו הרב רב) משה זכות, שיתיר לעשות מחול אנשים ונשים בנישואי בחור ובתולה פעם אחת בלבד, בתנאי שיהיו מלובשים בבתי-ידים (כסיות). כמו כן, להתיר בכל זמן ללומדי המחול ללומדו האנשים עם הנשים עם בתי-ידים."

בקהילה זו רבו התקנות בעד ונגד היציאה במחולות בכלל, שנעו בין היתר כולל לאיסור מוחלט, וכמובן דנו גם במקומו ומעמדו של המורה לריקודים. בתקנות אלה נוספו גם ההיתרים באשר לריקודיהם של בני המשפחה עד קרבה מסויימת בינם לבין עצמם, וכן ההתייחסות למנגנים, שהותר להם לנגן באירועים. כדוגמה כללית משמשת לנו התקנה משנת 1783 שלשונה: "חבל נוגנים, אקדיימיא בלע"ז, בנשואין הותרה אפילו שלא מבני עמנו. וכמו כן בליל לכת הכלה לבית החתן... המחול אסור בכל זמן בין אנשים ונשים. ואלה יצאו מן הכלל: האומן המלמד ובני משפחה אחת." (8).

בשתי הסכמות אלה מרביות, בנושא הריקודים של יהודי מנטובה, אפשר לעמוד על המעמד החברתי המיוחד, לו זכה המורה לריקודים. לו בלבד היתה שמורה זכות לריקודים המעורבים, גם שלא בשעת מתן שיעוריו, וללא הגבלה באירועים החברתיים בהם נטל חלק. אם נוסיף גם את תקנת קהילת פררה משנת 1751 הקובעת: "שלא לחול במחולות אנשים ונשים יחד, רק איש ואשתו, אב עם בתו, אח ואחות והמלמד עמהם." (9) נקבל חיזוק לדברינו. מעמדו המיוחד של המורה לריקודים נבע, ככל הנראה, מתרומתו לעיצובם של החיים החברתיים בקהילות היהודיות באיטליה, בזכות אומנותו.

בחגי ישראל, ובמיוחד בחג הפורים, התפשט ביהדות איטליה מנהג עריכתם של נשפים. נשפים אלה, שראשיתם, ככל הנראה, עוד במחצית הראשונה של המאה ה-13, קיבלו צביון מיוחד בתקופת הרנסאנס. זאת בהשפעת

חגיגות הקרנבל של שכניהם. לכן לא ייפלא שלבישת תחפושות ומסיכות, ואף ריקודים מעורבים החלו לכבוש לעצמם מהלכים באותן נשפיות. הופעות אלה עוררו בעקבותיהן פלוגות של איסור והיתר בקרב רבני הקהילות. אך ברוב המקרים קיבלו, בסופו של דבר, את היתרם של גדולי רבני איטליה. אנו למדים מדברי הרב יהודה מינץ (1408-1508), רבה של פדואה, שעמד על עניין זה בהרחבה באחת מתשובותיו. בה הוא מצביע על ההיתר, שהתירו רבותיו את לבישת המסכות. בסוף דבריו הוא מצביע על כך, שראה נוהג זה אף אצל מוריו, שבניהם ובנותיהם לבשו מסכות ושינו בגדיהם מבגדי גבר לבגדי אשה ולהיפך. למען חזק דברי ההיתר שלו הוא טוען, שלו היה דבר עבירה כלשהי ודאי לא היו מתירים את הדבר. (9).

תופעה נוספת בחגיגות אלה היתה ה"התחפשות הספרותית", משמע כתיבת פרודיות ספרותיות בענייני דיומא. הפרודיה הראשונה מסוג זה היתה החיבור "מסכת סופרים" לר' קלונימוס בן קלונימוס (1286-1324), מתוכו ניתן לעמוד על ההווה, ששרר באותן נשפיות על ההתחפשויות והריקודים שנהגו בהם. בסוף דבריו מציין הכותב, כי נשפיות הפורים התמשכו מראש חודש אדר ועד הששה-עשר בו. (10).

תקנות קהילות נוספות נוקבות במחצית ימות חודש אדר שחג הפורים במרכזם, ואשר מותרות בעריכת נשפים. מטרתם המוסתרת של נשפים אלה היתה הרחקת בני הקהילות מלשטף עצמם בקרנבלים של שכניהם הנוצרים.

כדי למלא את הנשפיות תוכן, נוצרו במסגרתן הצגות של פרודיות, קומדיות וקנטטות, שיוצריהן ציינו לא אחת בטקסטים שלהם את המקומות שיש לבצע בהם ריקודים. דבר זה חייב את יצירתם של ריקודים מותאמים לטקסטים ולמוסיקה, דבר שלא ניתן היה לבצעו, ללא קיומם של המורים לריקוד ורקדנים מקרב בני הקהילות.

הערות:

1. O. Kinkeldey, A Jewish Dancing Master of the Renaissance Guglielmo Ebreo, in: Memory of A.S. Freidus, N.Y. pp. 373-923; W. Sorel, Guglielmo Ebreo Co - Founder of the Ballet, in: Menora Journal, N.Y 4591, pp. 75-79;
2. ב. רות, היהודים בתרבות הרנסאנס באיטליה, י-ם 1962, עמ' 251-258.
3. מצוטט מתוך ב. רות, עמ' 254.
4. S.W. Baron, The Jewish Community, (2) Philadelphia 2491, p 613.
5. א"ז אשכולי (עורך), סיפור דוד הראובני, ת"א ת"ש, עמ' 53.
6. יהודה אריה מדינה, חיי יהודה (מהדורת כהנא), קיוב תרע"ב, עמ' 17.
7. שם, עמ' 33.
8. C. Roth, Venice, Philadelphia, 1930, p. 102.
9. על כלל תקנות קהילת בנושא שלפנינו ראה: צ. פרידבר, המחול בקהילות יהודי דוכסות מאנטובה במאות הי"ז והי"ח, בתוך: פעמים (37), י-ם 1988, עמ' 67-77.
10. שו"ת מהר"י מינץ, קראקא 1982, סי' ט"ו.
11. קלונימוס בן קלונימוס, מגילת סתרים, או מסכת סופרים, פרק ד' י-ם תשל"ה (מהדורת צילום פיזו 1513).